

3. Bundesanstalt für Arbeit: Ausländische Arbeitnehmer 1974 – 1975. – Nürnberg, 1975.
4. Deutscher Bundestag. Drucksache 7/2215 v. 10.6.1974.
5. Deutscher Bundestag. Stenografischer Bericht. 20. Sitzung v. 15.3.1973.
6. Deutscher Bundestag. Stenografischer Bericht. 38. Sitzung v. 6.6.1973.
7. Deutscher Bundestag. Stenografischer Bericht. 67. Sitzung v. 29.11.1973.
8. Deutscher Bundestag. Stenografischer Bericht. 119. Sitzung v. 26.9.1974.
9. Jahresbericht der Bundesregierung. – Bonn, 1973.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філоретов Віктор Миколайович – кандидат історичних наук, декан факультету історії та права КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми зовнішньої політики ФРН.

РЕПАТРІАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ СРСР 1944 – 1947 рр. У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ ПЕРШИХ ПОВОЄННИХ РОКІВ

Валерій ЧЕРНЯВСКИЙ (м. Миколаїв)

У рамках цього дослідження репатріація радянських громадян у 1944 – 1947 роках розглядається як складова історичного процесу перших повоєнних років без урахування морально-етичного та правового аспектів проблеми.

Ключові слова: репатріація, військовополонені, переміщені особи, “холодна війна”, Друга світова війна.

In this article, repatriation of Soviet citizens in the 1944-1947 years is studied as part of the historical process of the first post-war years in rejection the moral-ethical and legal aspect of the problem.

Key words: Repatriation, OST-Arbeiter, prisons of war, displaced person, Cold war, Second world war.

Процес повернення мільйонів радянських громадян на Батьківщину в 1944 – 1947 роках є складним і неоднозначним історичним процесом, який містить у собі геополітичну, культурну та економічну складові, тому його повноцінне розкриття можливе тільки при системному аналізі в контексті із соціальними й політичними реаліями перших повоєнних років.

Проблема репатріації колишніх оstarбайтерів, військовополонених та інших переміщених осіб у вітчизняній історичній науці розроблена відносно поверхово та однобічно. Тривалий час ця проблема табувалася радянською ідеологією, і лише наприкінці 80-их років ХХ ст. вона стала об’єктом наукових інтересів професійних істориків. Неоціненний внесок у вивчення репатріаційних процесів 1944 – 1947 років зробили російські вчені В. Земсков, О. Шевеляков, П. Полян. Саме їхні праці стали базисом для подальших досліджень у цьому напрямку як у Російській федерації, так і на всьому пострадянському просторі. Варто зазначити, що всі три дослідники трактували репатріацію по-різному. О. Шевеляков займав

відверто прорадянську позицію, намагаючись виправдати режим, П. Полян інтерпретував дії радянської влади щодо репатріантів як гуманітарний злочин, В.Земсков наголошував на неоднозначності та складності цього явища. Серед українських дослідників необхідно виділити С. Гальчака, Т.В. Постушенко, О.В. Яновську, О.В. Буцько, М. Ковалю. Суттєвим недоліком вітчизняної історіографії є її описовий характер, емоційна навантаженість, акцентування уваги на етично-моральному та правовому аспектах проблеми. Окрім того, переважна більшість праць з цієї теми спрямована на критику радянського режиму, що, певною мірою, деформує уявлення про історичний процес. На сьогодні українська історична наука має велику фактологічну базу з цього питання, подальше накопичення якої жодним чином не наближає нас до розуміння репатріації як складного історичного явища. Таким чином, необхідною є розробка принципово нового підходу до дослідження репатріаційних процесів 1944 – 1947 років.

Ця робота є спробою раціонального висвітлення репатріації переміщеного населення СРСР у 1944 – 1947 роках з території Німеччини та інших країн Західної та центральної Європи, не враховуючи морально-етичний бік проблеми, керуючись тільки соціально-економічними та геополітичними реаліями післявоєнного часу. Звідси репатріаційні заходи радянської влади та репресивна політика стосовно репатріантів мають розглядатися не як “злочини”, а як складові історичного процесу перших років “холодної війни”.

Задля повноцінного розкриття окресленої проблеми необхідно поставити ряд питань. Як змінювалася репатріаційна політика СРСР протягом 1944 – 1947 років? Які цілі ставив сталінський режим? Що спричинило репресивні заходи проти репатріантів? Окрім цього, весь спектр репатріаційної діяльності СРСР необхідно розглядати в системі з іншими історичними процесами кінця Другої світової війни та першого повоєнного десятиліття. Це дасть можливість відповісти на головне питання: “Що визначило долю радянських репатріантів?”

Історик як дослідник часто керується заздалегідь готовим “сюжетом”, під який адаптуються джерела та фактографія. Як правило, цей процес відбувається не з волі автора, а визначається наявною державною ідеологією та похідною від неї історичною парадигмою, конформізм, у свою чергу, є звичайним явищем в історичній науці. Усе вищесказане стосується й нашої теми тому, що весь процес репатріації радянських громадян подається уривчасто. Повністю ігнорують період від початку репатріаційної кампанії восени 1944 року до травня 1945 року, кінця воєнних дій у Європі, а вся увага зосереджується тільки на післявоєнному етапі репатріаційних заходів СРСР.

Уперше на міжнародному рівні проблема репатріації обговорювалася на Кримській зустрічі лідерів держав антигітлерівської коаліції з ініціативи

радянської сторони. 11 лютого 1945 року було підписано відповідні договори з Англією та США, у яких не лише визначалася репатріація як явище, а встановлювалися норми поведження військових влад союзних держав і місцевих німецьких адміністрацій з переміщеними особами. Окрім цього, договори зобов'язували союзників забезпечувати звільнених ними іноземних громадян одягом та провіантом. 26 червня 1945 року аналогічний документ підписала й Французька республіка. Юридично репатріація почалася саме з Ялтинської конференції, але фактичне повернення радянських громадян на Батьківщину розпочалося значно раніше.

Перші репатріанти почали прибувати до СРСР ще влітку 1944 року. Тривалий час не існувало навіть спеціальної установи, яка керувала б цим процесом. Лише з 23 жовтня при РНК СРСР почало діяти Управління зі справ репатріації на чолі з генерал-лейтенантом Ф.І. Голіковим, оскільки на той час радянські війська вже зайняли Румунію, Фінляндію, Польщу та західні райони СРСР. Уже в листопаді 1944 до Радянського Союзу почав надходити безперервний потік репатріантів. Це явище широко висвітлювалося радянською пропагандою в засобах масової інформації, як, наприклад, прибуття з Англії до Мурманська першої групи (10 тис. осіб) радянських військовополонених. Відомство Ф.І. Голікова швидко розгорнуло широкомасштабну діяльність у країнах центральної та південної Європи і станом на травень 1945 повідомляло про повернення до СРСР 1.6 млн. осіб і закінчення репатріації переміщених осіб з Фінляндії та Польщі (повернулося 100552 особи). Практично повністю закінчувалася робота в Румунії та Югославії (повернулося близько 110000 осіб). Також звітували про звільнення з полону 150000 тисяч солдатів та офіцерів, з яких додому повернулося 35000 тисяч, а решта чекала транспорту [20]. Звісно, кількість репатрійованих значно завищувалася, але факт залишається фактом: за півроку діяльності відомство Ф.І. Голікова повернуло на територію СРСР близько 1 млн. осіб. Чому у вітчизняній історіографії, присвяченій проблемам репатріації, практично повністю ігнорується початковий етап репатріаційної кампанії? Щоб дати відповідь на це питання, необхідно проаналізувати дії щодо репатріантів Управління зі справ репатріації, Червоної армії та ідеологічного апарату СРСР, що формували громадське ставлення до цієї проблеми, й порівняти із ситуацією, яка склалася у післявоєнний період.

У роки Другої світової війни фашисти використовували територію Румунії як плацдарм, особливо під час відступу німецько-румунських військ з півдня України в лютому – березні 1944 року, коли на її територію хлинув потік примусово “евакуйованих” радянських громадян і військовополонених, частина з яких експлуатувалася безпосередньо в Румунії до серпня 1944 року. Репатріація цих радянських громадян проводилася без перевірочних таборів. Органи НКВС лише за наявними

документами встановлювали особу, після чого йшла або відправка на постійне місце проживання, або мобілізація до лав діючої армії. Так, зі свідчень Ф.І. Кучерявого, який перебував на території Румунії із січня по квітень 1944 року в с. Колблі (практично на кордоні з Одеською областю) видно, що після звільнення Червоною армією він разом з групою осіб звернувся до відділу НКВС, де встановили його особу та відправили до військкомату міста Акерман, але через стан здоров'я його не мобілізували до армії, а відправили додому [21]. Подібну ситуацію описує інший примусовий працівник М.Т. Швець, який відпрацював у румунському місті Браїлов 5 місяців. Після звільнення 16 серпня 1944 з табору російських працівників Т.М. Швеця мобілізував до армії польовий військкомат і направив до 226 запасного піхотного полку, де він перебував 11 днів, й після чого за станом здоров'я направлений в м. Акерман, а Комісія визнала його непридатним для військової служби [22]. 15 вересня Т.М. Швець повернувся додому на хутір Покровський Веселинівського району Миколаївської області.

Для окремої категорії радянських громадян процес повернення йшов за спрощеною схемою. Це стосувалося передусім працівників суднобудівних і судноремонтних підприємств, портів. Ці об'єкти мали стратегічне значення, тому відновлення їхньої роботи форсувалося всіма можливими методами. Разом з частинами Червоної армії рухалися вербувальні місії, що на місці перевербовували кваліфікованих працівників і направляли на місця колишньої роботи. Так, 28 серпня 1944 року Червона армія звільнила табір російських робітників міста Мочіно, разом з військами прибув директор Миколаївського суднобудівного заводу імені 61 комунару Гуцин, який забрав із собою тих мешканців табору, що потрапили під примусову евакуацію персоналу заводу в березні 1944 року [17, с. 53]. Як правило, така екстрена репатріація йшла в обхід комісії НКВС та мобілізації до лав діючої армії.

Наприкінці вересня 1944 року розпочалася репатріація радянських громадян з території Польщі. Так само, як і стосовно Румунії, повернення на Батьківщину відбувалося без жодних штучних затримань і перешкод. Зі свідчень колишнього примусового працівника М.Г. Лук'яненка, який близько п'яти місяців пропрацював у Польщі, м. Романове: “27 вересня мене разом з групою робітників звільнили радянські війська. У штабі я отримав перепустку та відбув додому. В дорозі мене зупинила комісія НКВС, яка перевірила документи. Члени комісії поставили лише одне запитання: “Куди прямуєте на постійне місце проживання?” 5 жовтня М.Г. Лук'яненко повернувся додому [27].

Усі вищеописані випадки мали місце до утворення “Управління у справах репатріації”, але схеми та характер репатріації не зазнавали суттєвих змін аж до постанови Ф.І. Голікова від 16 січня 1945 року, за яким

радянські військовополонені (рядовий та сержантський склад) направлялися в армійські Збірно-пересильні пункти (ЗПП), офіцери направлялися в спецтабори НКВС разом з власівцями, членами ОУН та іншими колабораціоністами. Цивільні особи направлялися у ЗПП та прикордонні Приймально-фільтраційні пункти (ПФП) НКВС, діти-сироти – у спеціальні заклади союзних республік. Фактично з цієї постанови й розпочинається висвітлення репатріації радянських громадян.

Процес повернення значно ускладнювався. Якщо раніше він тривав від двох до трьох тижнів, то тепер міг затягуватися на місяці. Насамперед це пов'язано зі збільшенням напливу репатріантів. Тому для жінок, дітей, літніх людей встановлювали прискорену перевірку. Лише підозрілі чоловіки направлялися до таборів НКВС для додаткової перевірки. Варто зауважити, що радянська сторона прагнула не затягувати репатріацію власних громадян. Як приклад, наказ Л. Берії, за яким не дозволялося тримати репатріантів на ПФП більше 10 діб, проте насправді це виявилось неможливим, тому спрощену фільтрацію встановили тільки для старих людей та жінок з дітьми.

Докорінно змінюється радянська політика щодо репатріантів після перемоги над Німеччиною та початку прийому військовополонених і переміщених цивільних осіб, звільнених англо-американськими військами. Згідно з директивою Ставки №11086 від 11 травня 1945 на територіях, зайнятих військами 6 фронтів організовувалися 100 таборів, призначених для прийому радянських громадян, звільнених союзниками (на той час уже існувало 46 таборів для прийому радянських громадян, звільнених Червоною армією). Для пропуску репатріантів установили 9 приймально-фільтраційних пунктів. Усі повноваження у справах репатріації радянських громадян передавалися НКВС та СМЕРШу [9, с. 7].

З липня 1945 по січень 1947 року в СРСР повернулася основна кількість переміщених осіб. У цей період офіційна політика держави щодо репатріантів докорінним чином відрізнялася від початкового етапу репатріації. Радянські громадяни, перш ніж потрапити додому, проходили перевірку в ЗПП, ПФП, на кордоні з СРСР у приймально-пересильних таборах і в приймально-розподільчих пунктах за місцем проживання. Окрім того, змінюється і ставлення держави до репатріантів. Якщо раніше радянська пропаганда через засоби масової інформації створювала образ остарбайтера-жертви, що зазнає поневірянь з боку класових ворогів та Червоної армії, як визволителя радянських цивільних працівників та військовополонених, то після поразки рейха тема репатріації ігнорується засобами масової інформації [15, с. 49]. Репатріанти починають зазнавати репресивного тиску.

Повернення репатріантів до СРСР тривало до середини 50-тих років. Радянська влада прагнула повернути якомога більше колишніх громадян з

практичних та ідеологічних міркувань. Саме через це ініціювався процес рееміграції повернення в СРСР емігрантів, що виїхали з країни в період громадянської війни.

З усього вищесказаного можна зробити висновок, що характер державної репатріаційної політики докорінно змінився після розгрому фашистської Німеччини й початку масового обміну військовополоненими та цивільними особами із союзниками. Цей факт потребує пояснення та подальшого дослідження.

За два з половиною роки радянська влада повернула на батьківщину близько 5 млн. 229 тис. осіб. Для чого врешті-решт сталінський режим форсував такі масштабні заходи?

Станом на осінь 1944 року керівництво СРСР мало інформацію, що з 10 млн. 182 тис. радянських громадян, вивезених фашистами за межі країни, живими залишилося близько 5 – 6 млн. Великі людські втрати СРСР могли спричинити демографічну кризу, а швидке повернення 5 млн. репродуктивного населення значною мірою пом'якшувало ситуацію.

Не менш важливим щодо цього є відновлення трудового потенціалу держави. У роки війни вглиб СРСР евакуювалися цілі підприємства, їхнє ж повернення з економічного погляду вважалося недоцільним. Таким чином, у європейській частині країни не відновлювали промисловий комплекс, а створювали заново. Це потребувало великої кількості дешевої робочої сили, яку і бачили в репатріантах.

Але, безумовно, основна причина, яка змушувала радянське керівництво прискорювати репатріацію, – робота військових розвідок союзних держав з радянськими громадянами, що потрапили в англійську та американську окупаційні зони. Протистояння серед країн Антигітлерівської коаліції стало очевидним ще на завершальних етапах Другої світової війни. Тому вербування агентури серед оstarбайтерів та радянських військовополонених мало цілком логічний характер. Окрім того, радянська влада боялася ідеологічної роботи колишніх союзників, яка могла спричинити нову хвилю еміграції, що врешті-решт так і сталося: близько 500 тис. громадян СРСР залишилися на території Західної Європи, Америки та Канади.

Усі сучасні наукові праці з проблеми репатріації радянських громадян акцентують увагу на репресивних заходах з боку влади стосовно колишніх оstarбайтерів та військовополонених. Незрозумілим залишається питання про доцільність подібних дій з боку держави та причини репресивних заходів. Розгляд проблеми репатріантів з морально-правового боку не є компетентним, оскільки тоді ми маємо справу не з історичним процесом, а з його баченням через призму правової практики сучасних демократичних країн, яка дуже часто «відірвана» від об'єктивних реалій.

Наша історична парадигма подає фільтрацію як перевірку радянських громадян на лояльність, але більшість переміщених осіб добровільно прагнула повернутися на Батьківщину, що начебто автоматично знімало проблему з лояльністю. Не можна не погодитися з В. Земсковим, що більшість оstarбайтерів та військовополонених позитивно ставилася до існуючого режиму, виняток становило населення Прибалтики та західних областей України й Білорусії. Їхній політичний світогляд докорінно відрізнявся (пізніше саме з цієї категорії сформувалася “третя хвиля еміграції”). Таким чином, «перевірка на лояльність» апіорі не є причиною ретельної “фільтрації” репатріантів. Так само, як і пошук зрадників, оскільки останні й так передавалися при звільненні місць утримання радянських цивільних громадян і військовополонених. Тобто жодна з наявних версій не пояснює причини цього процесу й не витримує критики. Несерйозною є і думка про психічну неврівноваженість Й. Сталіна.

Річ у тім, що будь-який з наявних тоталітарних режимів відзначався прагматизмом і послідовністю при розв’язанні зовнішніх та внутрішніх проблем. Диктатор породжується загальною соціокультурною динамікою, тому при науковій оцінці його дій важлива тільки їхня конструктивність у відведених історичних межах.

Розкриваючи механізм фільтрації радянських громадян, вітчизняні дослідники упустили один надзвичайно важливий факт. Поява та діяльність перших фільтраційних таборів припадає на кінець 1941 року. Створювалися такі установи для перевірки визволених з полону солдатів та офіцерів. Подібні дії не були безпідставними. У таборах для військовополонених німці вербували тисячі радянських людей, які проходили диверсійну підготовку. Їхні завдання зводилися до отримання та передачі військової інформації, ідеологічний розклад населення та інша диверсійна діяльність [14, с. 71].

Проаналізувавши зміни репатріаційної політики СРСР, ми дійшли висновку, що складний фільтраційний апарат почав діяти лише після перемоги над Німеччиною. Англія та США у свою чергу перестали дотримуватися положень Ялтинського договору про обмін репатріантами, починаючи з весни 1945 року (коли поразка Німеччини стала беззаперечною). У травні 1945 року в радянських газетах активно поширювалося інтерв’ю генерал-лейтенанта Ф.І. Голікова, у якому він розповідав про порушення з боку союзників, основне з яких – неінформування про звільнення радянських громадян англо-американськими військами з їхнім подальшим переміщенням. Наводився наступний випадок, що радянська репатріаційна місія виявила на території Англії три табори, існування яких приховувалося, з громадянами СРСР. У таборі №1 житлові будівлі оточувалися колючим дротом, усі керівники були німцями, а мешканці табору відпрацьовували по 12 годин на земляних

роботах [21]. Окрім цього, ставка мала розвіддані про пряму агітацію з боку розвідок союзних держав, спрямовану на переконання військовополонених червоноармійців не повертатися до СРСР. В. Земськов нагадує наступний випадок про те, що в таборі Кемтон Парк (розміщений неподалік Лондона) з радянськими військовополоненими працював колишній білогвардієць Філіпсон (справжнє прізвище Солдатенко), який вивідував розвіддані. За його свідченнями, більшість радянських громадян вороже ставилися до сталінського режиму і не прагнули повертатися [8;4]. Окрім приховування інформації, переміщення радянських громадян (які інколи потрапляли аж на територію США), радянська сторона звинувачувала союзників в антирадянській агітації, перешкоджанні діяльності репатріаційних місій та приєднанні підданих СРСР до німецьких чи власних військовополонених. Так, зі свідчень колишнього остарбайтера І.С.Ленчука, якого звільнили союзні війська, всіх радянських громадян приєднали до французьких та англійських військовополонених (пряме порушення Ялтинського договору). Ленчук відмічав добре ставлення з боку союзників [23]. Тобто союзники штучно затягували репатріацію радянських громадян.

Ставка передбачала, що у Франції, Скандинавії, Англійській та Американській окупаційній зоні опиниться близько 2 млн. осіб, насильно вивезених німецько-фашистськими військами. Окрім того, під час наступу Червоної армії, керівники багатьох німецьких трудових та концентраційних таборів здавалися разом із в'язнями та персоналом союзним військам, боячись помсти. Ось так описує ці події М.А. Савенко, колишня ув'язнена трудового табору, що був біля Франкфурта-на-Майні: “Коли підходили російські війська, німці почали бігти до американців і весь народ гнали до них, бо росіяни вони дуже боялись і казали, що як прийдуть червоні, то обов'язково почнуть знущатись” [24]. Таким чином, до союзників потрапили й сотні тисяч осіб, що теоретично мали бути визволені Червоною армією.

Держави антигітлерівської коаліції із самого початку були антагоністами, і їхній союз існував доти, доки їм загрожував спільний ворог. Цілком очевидно, що між СРСР та англо-американською стороною перманентна війна розпочалася задовго до фултонської промови В. Черчіля, яка за своєю суттю є наслідком нагнітання давно наявних протиріч. Окрім того, Західний світ убачав у Радянському Союзі пряму загрозу. Друга світова війна, з одного боку, стала “війною економік”, а з іншого – змаганням життєвих сил воюючих держав. СРСР зламав економічну міць усієї Європи, оскільки німці під час Другої світової війни володіли практично всім її індустріальним потенціалом. Населення радянської держави змогло як компенсувати нечувані втрати на фронті, так і забезпечити країну дешевою робочою силою. Німеччині у свою чергу не вистачило людських ресурсів, що в принципі багато в чому й вирішило

долю війни. Обидві сторони все це добре розуміли. США планували війну з СРСР з використанням ядерної зброї, але навіть у разі масштабного ядерного конфлікту беззаперечним визнавалася поразка всіх європейських держав. Існують свідчення про те, що подальша агресія в Європі планувалася і ставкою Й. Сталіна, але наявність ядерної зброї в США стало стримуючим фактором.

Так чи інакше, але вже навесні 1945 року почав набирати обертів новий конфлікт. У руках англо-американських військ опинилося близько 2 млн. радянських громадян, які відразу стали “матеріалом” для роботи військових розвідок. Їхню діяльність прискорювало те, що керівники трудових і концентраційних таборів передавали союзникам інформацію про свою агентуру серед в’язнів та остарбайтерів. Їхнє завдання полягало в зборі інформації з підготовки втеч, саботажів і діяльність підпільних організацій. Як приклад подібної роботи можна взяти випадок, що стався з остарбайтером С. Рибакком у таборі “Штемпель” австрійського міста Грац. С. Рибак віддав своє посвідчення двом особам, які представилися підпільниками, найімовірніше вони використали його для втечі. Через декілька днів до С. Рибакка підселили юнака, який представився Аликком. Він демонстрував, що на бланку посвідчення можна стирати своє ім’я і будь-що писати. Він постійно випитував, чи не губив хтось свого посвідчення. Пізніше Алик зник так само, як і з’явився [29]. Річ у тім, що без подібних провокаторів та збирачів інформації діяльність будь-якої установи для примусового утримання великої групи людей неможлива.

Союзники заново перевербовували тих остарбайтерів та військовополонених, які співпрацювали з адміністрацією таборів. У матеріалах фільтраційних справ часто згадуються неоднозначні дії союзників, які можна розглядати саме, як вербування агентури чи збір розвідданих. Використовували різні форми: читання курсів англійської мови, розподіл на групи, проведення бесід, під час яких чинився прямий тиск на радянських громадян, організовувалися допити. Ставлення військ союзників до радянських репатріантів далеко не завжди мали однозначний характер. Так, наприклад, з матеріалів фільтраційної справи Г.І. Наконечного чітко видно, що англійські війська “привітно” ставилися до звільнених в’язнів, для яких встановлювалися високі харчові норми, але разом з тим англійці постійно підтримували зв’язок з радянськими громадянами, для них навіть проводили “курси англійської мови” [26]. Зовсім інша ситуація склалася в робітничому таборі села Либенсдорф. Після звільнення американцями остарбайтери протягом 1,5 місяця перебували на території табору, війська союзної держави ігнорували сам факт їхнього існування, не забезпечували ні одягом, ні продуктами. Зі спогадів очевидиці подій А.Т. Агаєвої: “Мешканці табору не обмежувались у пересуванні, постійно ходили за межами табору, шукаючи харчі”.

Американці навіть не провели реєстрацію радянських громадян, що є прямим порушенням Ялтинської домовленості. (Обидві сторони мали подавати одна одній списки звільнених громадян). Окрім того, репатріантів навіть не транспортували в радянську зону окупації, американські війська лише перевезли їх на човнах через Ельбу, після чого вони пішки йшли до міста Либевськ, де проходили фільтрацію [28]. Порівнюючи ці дві справи, зрозумілим стає той факт, що перший випадок, на відміну від другого, викликав підозру репатріаційної комісії. По-перше, свічення Г.І. Наконечного про “курси англійської мови” у фільтраційній справі підкреслені червоним, по-друге, до матеріалів справи додали висновок комісії, що ця обставина потребує подальшого з’ясування. Ситуація з табором села Лібенсдорф не викликала у фільтраційної комісії жодних сумнівів, оскільки вербування агентури в подібних умовах практично неможливе. Імовірніше, що саме через вербувальну діяльність у середовищі радянських громадян союзники свідомо затягували їхню репатріацію. Зі свідчень А.Ю. Агафонова, звільненого американськими військами ще 14 квітня 1944 року в бельгійському місті Гербесталь, перебування у союзників тривало 11 місяців. За цей час його тричі перевозили з міста до міста, доки випадково не перехопила радянська репатріаційна місія та направила до міста Шербур, звідки його перевезли пароплавом до Одеси через англійський порт Глазго. Додому він потрапив лише 22 квітня 1945 року [25]. Іншим поясненням подібних дій можна вважати банальну халатність, що, у свою чергу, мало ймовірно.

Фактично Управління у справах репатріації від самого початку свого існування призначалося для боротьби з іноземними розвідками. Не випадковою є і постать Ф.І. Голікова, який перш ніж очолити “Управління у справах репатріації”, обіймав посаду начальника військової розвідки. Передача всіх повноважень під час роботи з репатріантами НКВС та СМЕРШ також є цілком логічним кроком сталінського режиму. Пошук загрози ззовні відчувається і в побудові анкет, які заповнювали радянські громадяни, переходячи кордон СРСР. Але чому ж все таки репатріанти зазнавали тиску з боку держави? Якщо складна й антигуманна репатріаційна система діяла здебільшого для виявлення й знищення ворожої агентури, які ж цілі переслідувала офіційна державна політика?

Думка про масштабні репресії Й. Сталіна щодо репатріантів є хибною. Факти чітко вказують на відносну м’якість сталінізму стосовно військовополонених та остарбайтерів. Так, наприклад, під час літнього наступу англо-американських військ у Франції союзники захопили велику групу солдат та офіцерів Вермахту. Згодом виявилось, що всі вони колишні радянські військовополонені, завербовані до лав німецької армії. За статтею № 193 Кримінального кодексу СРСР перехід в армію ворога у військовий час передбачав смертну кару з конфіскацією майна. Англійці чудово це

знали, але все одно повідомили радянську сторону. 6 листопада 1944 року на двох кораблях до Мурманська привезли 9907 осіб, з яких жоден не потрапив під дію 193 статті, крім того, їх звільнили від будь-якої кримінальної відповідальності. Протягом року вони перебували у таборах НКВС, далі їх направили на 6 років спецпоселень, які пішли в трудовий стаж. 1952 року більшість з них повернулася у радянське суспільство як повноцінні громадяни [8, с. 6]. Окрім цього, слід пам'ятати, що за період з жовтня 1941 по березень 1944 року Червона армія звільнила з полону 317 594 військовополонених, з яких 95% поновлено в діючих та запасних військових частинах або відправлено на промислове виробництво. Під репресії потрапило лише 3% військовополонених [14, с. 72]. Після перемоги над Німеччиною радянський уряд оголосив амністію, під яку потрапляли й колабораціоністи. По-справжньому трагічно склалася доля полонених офіцерів, більшість з яких після таборів НКВС знищувалася або направлялася до концтаборів. В інших випадках подібні дії не практикувалися.

Репресії щодо репатріантів не мали юридичної основи, документально їх просто не існувало. До репресивних дій СРСР відносять: залучення репатріантів до комуністичних будівництв, насамперед на Донбасі та Уралі; примусове переселення у віддалені регіони СРСР (Далекий Схід, Казахстан тощо), заборона селитись у Києві, Москві, Санкт-Петербурзі; заборона обіймати керівні виробничі та партійні посади, вступати до вищих навчальних закладів, ізоляція репатріантів від решти населення. Варто зауважити, що лише під час відправки на відбудову народного господарства та примусових переселень простежувалась пряма дія та примус з боку влади. У решті випадків залучався лише ідеологічний апарат.

Люди, що поверталися з фашистського полону в 1945 – 1947 роках, отримували тавро “репатріант” і потрапляли в цілковито вороже середовище. Державна пропаганда створила образ “репатріанта-зрадника” і стимулювала народну неприязнь. Внаслідок цього колишні оstarбайтери й військовополонені не могли знайти кваліфікованої роботи. Навіщо режим цькував власних громадян? В одній зі своїх статей Т.В. Пастушенко пояснює такі дії тим, що держава ніби переклала відповідальність за неспроможність захистити власне населення на плечі людей [11, с. 137]. Мовою соціології дії радянської пропаганди можна кваліфікувати як виштовхування репатріантів у маргінальну групу. Державна ніби перенесла їх за межі соціуму й чинила опір їхній подальшій соціалізації. Створюючи штучну маргінальну групу, режим позбавив зруйноване війною народне господарство мільйонів кваліфікованих робітників. Окрім того, 3 – 4-мільйонна маргінальна група за своєю суттю є “пороховою діжкою”, джерелом злочинності й інших асоціальних явищ. Виникає цілком логічне запитання: невже прагматичний сталінський режим пішов на такий ризик

тільки заради того, щоб виправдатися перед рештою населення СРСР, беручи до уваги той факт, що в більшості випадків безпомилковість режиму визнавалася масами аксіоматично? Т.В. Пастушенко вперше в сучасній українській історичній науці запропонувала розглядати становище репатріантів у радянському суспільстві як маргінальну групу. Але пояснення виштовхування такої великої групи населення в маргінальне середовище, на нашу думку, потребує уточнення. Т.В. Пастушенко вважала, що маргіналізація репатріантів ґрунтується на класовій структурі радянського суспільства. Тобто держава не давала соціалізуватися колишнім оstarбайтерам і військовополоненим в одному з трьох офіційних класів (селяни, робітники, інтелігенція). Оскільки поширювалася думка, що тривале перебування за кордоном підривало класову свідомість, то існувала ймовірність негативного впливу репатріантів на інших радянських громадян [10, с. 293]. На наш погляд, подібна політика є невиправданою в умовах післявоєнної економічної розрухи. Окрім цього, виникає цілком справедливе питання: чому особи, що повернулися на батьківщину до постанови Ф.І. Голікова від 16 січня 1945 року, не зазнали репресивного тиску з боку держави?

Цілком можливо, що непрямі репресії по суті є продовженням репатріаційної політики, спрямованої на боротьбу проти реальної загрози з боку “знов майже ворожого Заходу”. Маргіналізація репатріантів проводилася для того, щоб не дати їм можливості обіймати важливі виробничі та політичні посади. Якби радянський режим проводив ліберальну політику, то англійська й американські агентури, які не викрила фільтраційна система, зайняли ряд соціальних ніш і через певний відрізок часу досягли важливих посад на заводах і фабриках, а, можливо, навіть і у владних структурах. Тоді колишні радянські репатріанти могли стати джерелом інформації і важелями для ворожих розвідок, через які могли б чинитися різноманітні диверсії. У цьому разі цілком логічно виглядає і нова хвиля примусових міграцій, коли “ненадійні” етнічні групи, на кшталт етнічних німців та кримських татар, переселяли з Європейської частини країни в її промислово нерозвинені регіони. А заборона селитись у Москві, Києві та Санкт-Петербурзі є необхідною складовою плану, оскільки на той час це були найважливіші наукові, економічні й політичні центри країни.

Беручи до уваги все вищесказане, цілком справедливим є питання: а чи можна назвати політику радянського уряду щодо репатріантів репресіями? Під репресіями ми розуміємо “придушення політичних опонентів через фізичне знищення, заслання, ув’язнення, переселення, позбавлення громадянства, примусову працю”. Голодомор та винищення офіцерів Червоної армії 1937 року спрямовувались проти тих груп населення, що в політичному, ідеологічному та економічному плані складали або могли скласти опозицію існуючій владі. Більшість з 5 млн. репатріантів лояльно

ставилися до радянської влади й не могли їй загрожувати. Крім того, створювання штучної маргінальної групи важко розглядати як форму репресій.

У рамках цього дослідження ми виявили два суттєвих недоліки вітчизняної історіографії, які, певною мірою, деформують історичне сприйняття репатріації радянських громадян та інших пов'язаних з нею процесів і явищ. По-перше, аналізуючи повернення переміщених осіб на батьківщину, порушується принцип системності. А саме, репатріація розглядається відірвано від політичних процесів перших повоєнних років. Окрім того, повністю упускається початковий етап репатріаційних заходів, а висвітлення цього процесу розпочинається лише зі становлення радянської фільтраційної системи наприкінці війни, внаслідок чого проблема репатріантів залишається однією з “малозрозумілих сторінок” вітчизняної історії. По-друге, ми змушені констатувати конструктивність політики сталінського режиму стосовно фільтраційних процесів і репатріантів, оскільки в умовах початку розгортання “холодної війни” діяльність іноземних розвідок через переміщених радянських громадян являла собою пряму та реальну загрозу. Саме тому виштовхування репатріантів у маргінальні групи можна ідентифікувати як захисну реакцію радянської системи. Але разом з тим методи, які використовувала радянська влада, мали яскраво виражений кількісний, а не якісний характер, внаслідок чого постраждали сотні тисяч невинних людей. Разом з тим ми також не маємо достовірних даних стосовно ефективності радянської фільтраційної системи. Понад 5 млн. радянських громадян стали “заручниками” історичних реалій, які по суті й визначили їхню долю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буцько О.В. Військовополонені в СРСР// Український історичний журнал. – 2000. – № 4. – С.120 – 126.
2. Буцько О.В. Створення і діяльність радянських органів репатріації // Сторінками воєнної історії України. – 2005. – № 9. – Ч. 3. – С. 207 – 212.
3. Ващук А.С. Крушанова А.Л. Мобилизационные формы пополнения трудовых ресурсов в СССР 1945-1950 гг. // Россия и АТР. – 2006. – № 1. – С. 5 – 13.
4. Гальчак С.Д. Репатріація “східних робітників” союзниками по антигітлерівській коаліції: економічні, організаційні проблеми та політичні дискусії // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – 2003. – Вип. 22 – 23. – С. 156 – 165.
5. Головка М.Л. Проблема “переміщених осіб” та українські громадські об’єднання зарубіжжя після кримської конференції // Сторінками воєнної історії України. – 2005. – № 9. – С. 303 – 306.
6. Земсков В.Н. Спецпоселенцы// Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 3 – 17.
7. Земсков В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-51 // Социологические исследования. – 1991. – № 12. – С. 3 – 11.
8. Земсков В.Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба // Социологические исследования. – 1995. – № 5. – С.3-13.

9. Земсков В.Н. Рождения второй эмиграции 1944–1952 // Социологические исследования. – 1991. – № 4. – С.3 – 24.
10. Пастушенко Т.В. На маргенісі: Соціально-політичне становище репатріантів у радянському суспільстві // Сторінками воєнної історії України. – 2009. – №12. – С. 291 – 298.
11. Пастушенко Т.В. Репатріація українських оstarбайтерів на Батьківщину: 1944-1947 // Сторінками воєнної історії України. – 2005. – № 9. – Ч.3. – С.123 – 137.
12. Полян П.М. Интернированные немцы в СССР // Вопросы истории. – 2001. – № 8. – С. 113 – 121.
13. Привалова М. Изменения в механизме репатриации советских граждан немецкой национальности в начале холодной войны // Власть. – 2008. – № 8. С. 130 – 135.
14. Пыхалов И. Правда и ложь о советских военнопленных // Диалог. – 2001. – № 5. – С. 71 – 75.
15. Реброва І. Примусова праця оstarбайтерів у публіцистичному радянському дискурсі під час другої світової війни та в перші повоєнні роки (1942-1949) // Сторінками воєнної історії України. – 2009. – №12. – С. 45 – 64.
16. Саражан А.О. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х - початок 50-х років) // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. – 2001. – Вип. 1. – С. 121 – 126.
17. Чернявський В.В. Депортація населення Миколаївщини до Румунії // Гілея. – 2008. – № 17. – С.50 – 59.
18. Шевеляков А.А. Тайны послевоенной репатриации // Социологические исследования. – 1993. – №5. – С. 3 – 1114.
19. Яновська О.В. До питання українських репатріантів Великої Вітчизняної війни // Сторінками воєнної історії України. – 2005. – № 9. – Ч.3. – С. – 319 – 324.
20. Південна правда. – 1945. – № 80. – С. 3.
21. Державний архів Миколаївської області (далі ДАМО). Ф.Р. – 2083. Оп. 1. – спр. 31. – Арк. 1.
22. ДАМО Ф. Р. – 2083. Оп. 1. Спр. 99. – Арк. 1 – 2.
23. ДАМО Ф. Р. – 2083. Оп. 1. Спр. 284. – Арк. 1 – 3.
24. ДАМО Ф. Р. – 2083 Оп. 1. Спр. 35. – Арк. 1 – 2.
25. ДАМО Ф. Р. – 5859. Оп. 1. Спр. 101. – Арк. 4.
26. ДАМО Ф. Р. – 5859. Оп. 1. Спр. 14960. – Арк. 2 – 5.
27. ДАМО Ф. Р. – 2083. Оп. 1. Спр. 97. – Арк. 1 – 2.
28. ДАМО Ф. Р. – 5859. Оп. 1. Спр. 135. – Арк. 1 – 3.
29. Особистий архів автора: Спогади колишнього оstarбайтера С. Рибака.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чернявський Валерій Миколайович – аспірант кафедри історії України Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського.

Наукові інтереси: проблеми міжетнічних взаємин у 40-х роках ХХ ст.